

Repliek

HET KLIMAAT ALS PROBLEEM VAN COLLECTIEVE ACTIE. HOE KOMEN WE DAARUIT?

Patrick Loobucyk

Fijn dat een opiniestuk in de krant aanleiding is voor een meer diepgaande discussie in een filosofisch tijdschrift als de *Uil van Minerva*. Ik bedank de auteurs voor hun reacties die langer zijn dan mijn oorspronkelijke stuk waarin ik – eigen aan het genre – wel erg kort moest zijn. Dat laatste verklaart mogelijk enkele misverstanden. Zo leest Raf Debaene me als iemand die de klimaat-spijbelars verdacht wil maken en mensen die bekommerd zijn om het klimaat of een menswaardig asielbeleid als ‘*gut Mensch*’ en ‘morele prekers’ wil wegzetten. Hij zet me in een hoek waar ik me niet thuisvoel. Ik ben zelf voorstander van een menswaardig vluchtelingen- en asielbeleid¹ en ik ben in het algemeen geen voorstander van hoofddoekverboden. Over die dingen schreef ik elders uitvoerig. Ik vind bovendien dat “sociale rechtvaardigheid of bekommernis voor het milieu politieke items zijn”. En ik heb mijn sympathie voor de klimaat-spijbelars (ik heb er thuis rondlopen) en de vorm van burgerlijke ongehoorzaamheid die ze in de praktijk brengen, in de publieke ruimte kenbaar gemaakt².

“Je vraagt je af tot wie hij zich richt”

Op het moment dat ik mijn stukje schreef, circuleerden op sociale media al een aantal berichten die het vlieggedrag van Anuna De Wever in kaart brachten. Hieruit moest blijken dat de initiatiefneemster van de klimaatmarsen zelf een bovengemiddelde ecologische voetafdruk heeft. Ook mijn eigen zoon die geëngageerd in de klimaatmarsen optrok, heeft door zijn deelname aan een internationale theaterproductie veel meer gevlogen dan zijn leeftijdsgenoten. Mijn tekst was dan ook helemaal niet tegen hen gericht. Integendeel. Ik schreef om hen een hart onder de riem te steken en hen te beschermen tegen de kritiek die zich focust op hun individueel gedrag. Datgene waar Debaene me van beticht, wilde ik net onderuit-halen. De eis van de *Youth for Climate* is inderdaad een politieke eis: we kunnen elk voor onszelf wel ons best doen, maar uiteindelijk zal er politiek gehandeld moeten worden. Die boodschap ondersteun ik ook expliciet in mijn opiniestuk.

Ik richt me dus niet zozeer tot de woordvoerders van *Youth for Climate*, wel tot diegenen die in het kielzog van de klimaatacties zich toch (vooral) ook richten op

het individueel gedrag. Wat het vliegen betreft bijvoorbeeld is het duidelijk dat hier in Vlaanderen ondertussen ook zoiets bestaat als *Flygskam*: mensen die op een verontschuldigende toon aangeven dat ze toch nog maar eens het vliegtuig zullen nemen om naar een conferentie, op stagebezoek, naar een concert, op zakenreis of op vakantie te gaan. Hier en daar ontstaat een cultuur waarin mensen zich ongemakkelijk voelen als ze moeten zeggen dat ze vliegen³. Maar als er geen (trein)alternatieven zijn en als tickets zo goedkoop blijven is vliedschaamte niet nodig. Verander het systeem, pak de luchtvaartsector aan. Dat was ook steeds de politieke boodschap van Groenvoorzitster Meyrem Almaci⁴. Of zoals klimaat-specialist Pieter Boussemaere het schrijft: “Je kan van mensen dan ook niet verwachten dat ze niet voor 10 euro naar Praag vliegen als dat kan. Onze vliegglust is dus niet de oorzaak, maar het gevolg van die goedkope vluchten.”⁵

Ik richt me ook tot de politici die het individualiseren van de schuld gebruiken als truc om de eigen politieke verantwoordelijkheid te ontlopen. Toen in 2014 nog maar eens uit een nieuw ICCP-rapport bleek dat Vlaanderen de CO2 doelstellingen niet haalde, hebben enkele Bekende Vlamingen waaronder Tom Lenaerts, Francesca Vanthielen, Nic Balthazar, Stijn Meuris de klimaatzaak opgestart om de Vlaamse, Brusselse, Waalse en federale overheid aan te klagen wegens schuldig verzuim⁶. De toenmalige minister van Omgeving, Natuur en Landbouw, Joke Schauvliege (CD&V), liet daarop, begin december 2014, een opiniestuk publiceren in de krant *De Morgen* waarin ze schrijft: “Ik durf schuldig te pleiten. ... Durven jullie als bekende en prominente Vlamingen ook schuldig te pleiten? Of dagvaarden jullie alleen maar de symbolische ‘staat’? Jullie schrijven dat ‘de klimaatzaak geen luxeprobleem is’. Ik zou die uitspraak nuanceren en verwijzen naar wat wij allemaal soms wel doen: de aankoop van buitenlandse groenten en fruit, het gras maaien met een elektrische robot, naar de sauna gaan, met de wagen naar de sportclub rijden...” Schauvliege dacht de zaak te ontmijnen door de zaak te individualiseren en zo te depolitiseren...

“Tegenstelling tussen individuele en collectieve verantwoordelijkheid”

Ik heb het opiniestuk niet zozeer geschreven als moralist, maar als politiek filosoof. Meer bepaald met als achtergrond enerzijds de liberale politieke filosofie en opvatting van rechtvaardigheid van John Rawls en anderzijds de *rational choice*-en speltheorie. De klimaatproblematiek zie ik daardoor vooral in termen van het creëren van rechtvaardige instituties (de basisstructuur van de samenleving) en het oplossen van een gigantisch sociaal dilemma inzake collectief handelen (cf. *the tragedy of the commons* of het *prisoner's dilemma* uit de speltheorie).

Laat ik eerst dat laatste wat verduidelijken. Stel dat Charles na lang en intensief trainen mag deelnemen aan het wereldkampioenschap 400m lopen. Dopinggebruik is niet gereguleerd en een wijdverspreide praktijk. De maanden voor het wereldkampioenschap ontstaat echter het maatschappelijk bewustzijn dat dopinggebruik onaanvaardbaar is. Ook Charles is overtuigd dat doping beter verboden wordt en hij heeft dat al publiek kenbaar gemaakt. Charles gebruikt echter toch doping tijdens het kampioenschap. Vanuit de speltheorie is dat een rationele beslissing: wat zijn concurrenten ook beslissen, het zou in Charles nadeel zijn als hij geen doping zou gebruiken.

De vraag is nu of Charles zich schuldig moet voelen en we Charles als individu moeten *blamen*? Ik zou zeggen: niet noodzakelijk. We moeten onze pijlen op de eerste plaats richten op het hervormen van het dopingbeleid. Zolang er geen duidelijke richtlijnen komen die iedereen binden, is het niet redelijk om te verwachten van individuen dat ze keuzes maken waarmee ze in hun eigen vel snijden.

De kern van het probleem van collectieve actie is dit⁷. Het gaat over situaties waarin gedragsverandering enkel het individu benadeelt, maar geen verschil maakt voor het geheel – tenzij heel wat andere mensen hetzelfde doen. Zolang die garantie er niet is, is de gedragsverandering een vorm van doelloze zelfopoffering.

De vliegproblematiek is zo een probleem van collectieve actie. Je kunt niet van mensen verwachten dat ze ten individuele titel keuzes maken waarmee ze het zich per-soonlijk lastiger maken (kiezen om niet meer op reis te gaan, of langer en duurder te reizen met de trein of de boot), zonder enige garantie dat het iets bijdraagt aan het geheel. Eigenlijk is gans de klimaatproblematiek gevangen in het dilemma van de collectieve actie – zowel tussen individuen als tussen landen. Waarom zou België, dat slechts een klein aandeel heeft in de CO₂ uitstoot op wereldvlak, inspanningen leveren als het niet zeker is dat andere landen – vaak met een veel grotere uitstoot – minimaal dezelfde inspanningen zullen doen?⁸ Scott Barrett (*Columbia University's School of International and Public Affairs*) heeft het ooit zo geformuleerd: “climate change may or may not be the most important problem the world has ever faced, but it is certainly the greatest challenge for collective action (2008: 240).” Ik heb niet de indruk dat de auteurs die me in dit nummer van de *Uil van Minerva* bekritisieren zich voldoende rekenschap willen geven van de schaal en de omvang van het collectief handelingprobleem dat zich vandaag stelt.

Voor zover het klimaatprobleem een voorbeeld is van een prisoner's dilemma of een *tragedy of the commons*-situatie⁹, biedt de literatuur verschillende opties om hieraan te ontsnappen. Een eerste strategie is deze die wordt aangereikt door de bioloog Garrett Hardin (*University of California*). In zijn invloedrijk artikel over

het onderwerp uit 1968 wijst hij vooral in de richting van privatisering¹⁰. Als een gemeenschappelijk gebruikt grasland overbegraasd dreigt te worden, verdeel dan de gemeenschappelijke grond in verschillende percelen die elk privaat eigendom worden. Het probleem van de overbegrazing zal verdwijnen. Deze privatiseringsstrategie wordt nu ook in de klimaatproblematiek gehanteerd, bijvoorbeeld met het verhandelen van uitstootrechten zoals bijvoorbeeld het Europese systeem voor emissiehandel (ETS)¹¹.

Een andere optie is deze die voorgesteld wordt door Elinore Ostrom, die in 2009 een gedeelde Nobelprijs economie heeft gekregen voor “her analysis of economic governance, especially the commons”. Zij benadrukt de nood aan instituties, goed bestuur, sociale normen en regels, incentives voor gewenst gedrag¹². Als alle boeren inzien dat overbegrazing tot het failliet van allen leidt, dan kunnen ze wel eens de koppen bij elkaar steken om goede afspraken te maken over de verdeling van de grond en het aantal koeien dat elk mag laten grazen. Geen boer zal tegen dergelijke afspraken protesteren. Ze zijn immers in het belang van ieders broodwinning.

Indien die afspraken echter niet voldoende bindend zijn, kan het probleem van de vrijbuiters optreden. De *free rider* is iemand die uit eigen belang regels en afspraken die het algemeen belang dienen negeert, in de hoop dat anderen dat niet zullen doen. Men geniet mee van inspanningen van anderen, zonder zelf bij te dragen. Het vrijbuitersprobleem is in 1965 op de agenda gezet door de Amerikaanse econoom Mancur Olson. In zijn boek *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups* wijst hij erop dat mensen gemakkelijk bereid blijken te zijn om aan collectieve actie deel te nemen als het gaat om private belangen. Wanneer het echter gaat over publieke goederen en belangen die het individu overstijgen, kan er een systeemfout optreden in het collectief handelen: het is voor mensen dan vaak ‘rationeel’ om niet te participeren. De oplossing ligt volgens Olson in de rol van de staat die de collectieve goederen moet garanderen. De rol van een politieke overheid is volgens hem het opheffen van de tegenstelling tussen individuele en collectieve rationaliteit, door collectieve rationaliteit af te dwingen.

Ook de politieke filosoof John Rawls schrijft in zijn beroemde werk *A Theory of Justice* (1971: §42) naar aanleiding van het *free rider* probleem over het belang van de politiek:

Hieruit volgt dat de staat het regelen en bekostigen van collectieve goederen op zich moet nemen, en dat er een bindende regel moet worden ingevoerd die betaling vereist. Zelfs als alle burgers bereid zouden zijn hun bijdrage te betalen, zouden ze dat vermoedelijk alleen doen als zij er zeker van zijn dat ook anderen de hunne zullen betalen. Zijn burgers dus eenmaal overeengekomen collectief te handelen

... dan rest nog de taak die overeenkomst bindend te maken. Het rechtvaardigheidsgevoel brengt ons ertoe rechtvaardige stelsels te bevorderen en onze bijdrage daaraan te leveren indien wij menen dat anderen, of voldoende personen, de hunne zullen leveren. Maar onder normale omstandigheden kan hieromtrent alleen een redelijke zekerheid bestaan als er een effectief gehandhaafde bindende regel is.

Het probleem waar het klimaat ons voor stelt, is dat dit in deze logica een soort wereldregering veronderstelt. Die is er echter niet. We moeten het dus stellen met (beloftes tot) internationale samenwerking en coördinatie, en het vrijwillig naleven van internationale afspraken en akkoorden.

Een derde manier om het dilemma op te lossen is door het niet langer als een dilemma voor te stellen. Als het duidelijk wordt dat gedragsverandering weldegelijk ook individuele winst (in de meest brede zin van het woord) oplevert, haalt men de angel uit het vraagstuk. Dat is de reden waarom ecologen er vaak op wijzen dat hun manier van leven ook voordelen heeft: goedkoper, meer rust, dicht bij de natuur, gezonder, etc... Haal de verandering weg van de lasten en de inspanning: “Het zijn geen inspanningen als je je huis goed gaat isoleren of een elektrische wagen koopt in plaats van een wagen die op diesel rijdt. Dat is vooruitgang.”¹³

Op het niveau van de landen klinkt het dan dat de transitie naar hernieuwbare energie allerlei kansen genereert. “Een klein land alleen kan het klimaat niet redden”, zo liet Diederik Samson, PvdA-politicus in Nederland, op 14 februari 2019 optekenen in de krant *De Standaard*, “maar wie voorop loopt, kan er wel goed aan verdienen”. Zeg dus niet ‘we gaan het klimaat redden’ maar ‘we gaan er goed aan verdienen’. Dat is inderdaad een manier om aan het gigantische prisoner’s dilemma te ontsnappen en tot actie over te gaan. Dit was trouwens ook het discours van de partij open-VLD in de kiescampagne in het voorjaar 2019. “Laten we er een businessmodel van maken. We zetten de eco in economie.” tweette de voorzitter Gwendolyn Rutten op 15 februari 2019. Eenmaal mensen (al dan niet terecht) de indruk krijgen dat de individuele baten hoger liggen dan de kosten, verdwijnt het sociaal dilemma.

Ook als men kiest om het eigen leven op een activistische manier in te vullen in functie van de strijd tegen de opwarming van de aarde, kan men niet aan een keuze uit deze strategieën ontsnappen. Ik twijfel of het model van “het individuele leven als voorbeeld”, waar Massimiliano Simons en Katleen Pasgang op inzetten (het zogenaamde *ripple-effect of individual action*) voldoende effect kan hebben. Goed dat mensen met hun individuele handelen een voorbeeld willen stellen, mensen willen inspireren en met hun eigen geweten in het reine komen, maar wie de

omvang en de schaal van de klimaatproblematiek tot zich laat doordringen, ziet dat er ook efficiëntere, gepolitiseerde middelen zullen moeten worden ingezet.

“Hoe zou een structurele aanpak ooit mogelijk zijn?”

Henk Vandaele probeert mij in oppositie te brengen met de auteur waarop ik me baseer: John Rawls. Rawls schrijft inderdaad *ideal theory*, wij leven in deze werkelijkheid waarin de basisstructuur niet op alle punten rechtvaardig is. Dus moeten we ernaar streven die rechtvaardiger te maken. En hoe zou dat nu kunnen, als we niet zelf bereid zijn om kritisch te zijn en ons gedrag te wijzigen? Ook Debaene maakt dit punt: “Hoe zou een ook door Loobuyck bepleite structurele aanpak in dat geval immers ooit mogelijk zijn?” Er moet toch voldoende steun zijn voor de te nemen maatregelen?

Inderdaad dat klopt. Politieke verandering heeft democratische steun nodig van onderaf. Ik ben in dat verband ook resoluut tegen de idee van een “technocratisch model” (Simon & Pasgang) die “bevolkt is door ecologisch verlichte geesten” (Debaene) die ons top down dingen opleggen en nudgend manipuleren. Beleid (en nudging kan daar een onderdeel van zijn¹⁴) moet steeds het resultaat zijn van democratische processen en politiek debat, wil het legitimiteit hebben¹⁵. Die steun, het zogenaamde draagvlak, moet echter niet (noodzakelijk) tot stand komen door een gedragswijziging die zich toont nog vóór de maatregel is genomen. Ik kan die steun uiten in het kieshokje of in allerlei publieke acties.

Ik ben bijvoorbeeld van mening dat er overconsumptie is inzake vliegtuigreizen en ik ben van mening dat zowel de passagier als de luchtvaartmaatschappij taxen moeten betalen. De steun voor deze politieke stellingnames en het beleid dat daaruit voortvloeit, impliceert helemaal niet dat mensen in hun eentje ook zouden moeten beslissen om zelf niet meer te vliegen. Ik ken rijken die vinden dat rijken meer belast moeten worden, maar ik verwacht niet dat ze zelf nu al spontaan meer belastingen gaan betalen¹⁶. Ik bepleit dan ook helemaal niet dat mensen zich het klimaat niet zouden aantrekken en dat we daarrond niet aan bewustmaking moeten doen. Ik heb alleen geschreven dat het vliegtuig laten staan of andere individuele gedragswijzigingen die niet structureel zijn ingebed in de huidige maatschappelijke, economische en politieke constellatie nauwelijks iets bijbrengen in termen van oplossingen voor een reëel en urgent probleem.

Ter aanvulling. Rawls heeft natuurlijk niet over de uitdaging van de klimaatopwarming als dusdanig geschreven en zijn theorie is er ook niet zomaar naar te extrapoleren¹⁷. Vooral het stuk internationale rechtvaardigheid/*global justice* heeft hij niet zo goed uitgewerkt. Maar tegelijk denk ik wel dat hij ook over dit thema iets te bieden heeft. Zo schrijft hij het volgende in zijn *Een theorie van recht-*

vaardigheid (§42): “Bij collectieve schade zoals milieuverontreiniging, rekent de markt deze kosten gewoonlijk niet mee. ... Eén essentiële taak van wet en overheid is het institutionaliseren van de nodige correcties.” Met Rawls kan je dus gemakkelijk voor een CO2-taks pleiten. Net zoals een snelheidsbeperking niet de bedoeling heeft om een bepaalde manier van leven te bevoordelen of te benadelen, kan een CO2-taks er komen zonder de bedoeling te hebben een uitspraak te doen over een bepaalde manier van leven. Met die taks wil de overheid niet bepaalde opvattingen van het goede leven aanmoedigen of afkeuren, maar streeft ze naar meer rechtvaardigheid. In die zin past zo'n taks goed in het Rawlsiaanse liberale framework.

Rawls schrijft verder (§43): “Een verbruikersbelasting is verkieslijk boven een inkomstenbelasting, aangezien ze een heffing oplegt op basis van wat iemand van de voorraad neemt, en niet op basis van wat hij bijdraagt.” Dit levert een argument op voor een vergaande taxshift van arbeid naar consumptie (verhogingen van btw). Verder (§44): “In de oorspronkelijke positie worden virtueel alle generaties vertegenwoordigd... De huidige generatie kan niet doen wat haar belieft...” Er is dus wel degelijk al sprake van intergenerationele rechtvaardigheid. Tot slot, ook in verband met het nadenken over de klimaatspijelaars en burgerlijke ongehoorzaamheid is Rawls interessant (§ 55 e.v.). De klimaatmarsen voldoen aan zijn criteria om een legitieme vorm van burgerlijke ongehoorzaamheid te zijn.

De relevantie en kracht van Rawls' opvatting van rechtvaardigheid is net dat hij het individuele overstijgt en inzet op de basisstructuur en de plicht ernaar te streven dat de instituties rechtvaardig functioneren¹⁸. Rechtvaardigheid impliceert steeds dat mensen voor een groot stuk vrij moeten zijn om zelf vorm en inhoud te geven aan hun leven op basis van hun eigen voorkeuren, talenten en interesses. Dat betekent dat we er vanuit het principe van rechtvaardigheid rekening moeten mee houden dat er mensen zullen zijn die graag veel consumeren, of graag reizen, of een job of gezinssituatie hebben die hun een grotere ecologische voetafdruk oplevert. Achter de sluier van onwetendheid in de oorspronkelijke positie weten we niet welke voorkeuren en interesses we straks zullen hebben in de samenleving waarvoor we de basisprincipes vastleggen. Een liberale overheid doet daarom geen uitspraken over de waarde of waarheid van de levensfilosofie en levensstijl van mensen.

Vanuit die oorspronkelijke positie wordt duidelijk dat we er niet zouden voor kiezen in een “ecodictatuur” te leven waarin alleen nog plaats is voor milieubewuste natuurminnende mensen die deze voorkeur ook voortdurend uit hun gedrag laten blijken. Vanuit een Rawlsiaans politiek filosofisch perspectief hebben mensen in een open, liberale samenleving de vrijheid om zich meer of minder voor het klimaat in te zetten, meer of minder met kansenarmoede bezig te zijn, meer of

minder geëngageerd of activistisch in de samenleving te staan, meer of minder geld aan goede doelen te geven, meer of minder gezond te leven, meer of minder kinderen te hebben, meer of minder te reizen, et cetera.¹⁹ De graad van rechtvaardigheid is niet af te lezen aan de individuele voorkeuren van mensen, maar aan de mate waarin de basisinstituten rechtvaardig zijn. Inzake ecologie en duurzaamheid betekent dat bijvoorbeeld vrij eenvoudig dat de gebruiker en de vervuiler de kosten niet afwenden op de samenleving, maar zelf moeten meebetalen. *A la limite* kunnen er ook dingen verboden worden.²⁰ Het voorbeeld dat Simons en Pasgang geven is goedgekozen. Het Montreal Protocol (ondertekend in 1987 en van kracht sinds 1989) dat het gebruik van CFK's reguleert, illustreert hoe landen via internationale samenwerking, afspraken en regels (de Ostromstrategie) het dilemma van collectieve actie hebben kunnen overwinnen.

Slot

Ik sluit af met de woorden van David Wallace-Wells, journalist en auteur van het nogal pessimistisch boek *Onbewoonbare Aarde* (2019 De Bezige Bij): “Voel je vrij om minder vlees te eten, minder te vliegen of op welke manier dan ook je voetafdruk te verkleinen. Maar het probleem is zo groot en alomvattend, dat alleen immense, collectieve actie uitkomst biedt.”²¹ De omvang en schaal van het klimaatprobleem zijn dusdanig groot dat alleen structurele maatregelen soelaas kunnen bieden. Individuele gedragsaanpassing heeft vaak weinig of geen impact, wat niet betekent dat je als individu helemaal niets kan of moet doen om die structurele oplossingen mogelijk te maken²².

Noten:

¹ Ook in deze problematiek zal ik vooral rechtvaardige structuren bepleiten die de individualisering van het probleem moeten tegengaan. Cf. Loobuyck, P. (2005), Ethische kanttekeningen bij het vluchtelingenbeleid. Op zoek naar het evenwicht tussen rechtvaardigheid en medemenselijkheid, *Ethische Perspectieven*, 15, 1: 17-28.

² Klimaatspijbelaar Pepijn Loobuyck en vader Patrick schrijven elkaar een brief, *De Morgen*, 7 februari 2019, p. 22; “Hou het initiatief voor de klimaatmarsen bij de jongeren zelf”, interview op Leerrijk.be, 16 mei 2019.

³ In Zweden is dit fenomeen al doorgeslagen. Een anoniem instagramaccount *Aningslösa influencers* (argeloze influencers) met meer dan 62 duizend volgers brandmerkt bekende Zweden die veel vliegen door hen op sociale media aan te vallen.

⁴ Zie bv haar interviews: ‘Horendol word ik van al die karikaturen: alsof niks meer zou mogen’, *De Morgen*, 23 februari 2019; ‘Vliedschaamte is niet nodig’ *Het Laatste Nieuws*, 22 mei 2019. Desondanks hebben veel mensen de boodschap van Groen mogelijk toch anders gepercipieerd. Dat de groene golf is uitgebleven in Vlaanderen bij de verkiezingen

van 26 mei 2019 werd al snel geduid in termen van ‘het klimaatverhaal is te veel doorgeslagen in die morele veroordeling’ en ‘we moeten weg van het morele vingertje’ (Matthias Bienstman van Bond Beter Leefmilieu in *De Standaard* 28 mei 2019).

⁵ <https://www.vrt.be/vrtnews/nl/2019/02/17/impact-van-vliegen-maar-een-bijzaak-vergelijking-tussen-vliegt/>

⁶ <https://www.klimaatzaak.eu>

⁷ Hardin, R. (1982). *Collective Action*, Johns Hopkins University Press; Axelrod, R. and Keohane, R. O. (1985). Achieving cooperation under anarchy: strategies and institutions, *World Politics*, 38(1): 226-254; Axelrod, R. (1981). The emergence of cooperation among egoists, *The American Political Science Review*, 75(2): 306-318.

⁸ Voor het klimaatprobleem als een gigantisch *prisoner's dilemma* of *tragedy of the commons* zie oa Barrett, S. (2006). *Environment and statecraft: the strategy of environmental treaty-making*, Oxford University Press; Barrett, S. (2008). Climate treaties and the imperative of enforcement, *Oxford Review of Economic Policy*, 24(2): 239-258. Gardiner, S. M. (2001). The real tragedy of the commons, *Philosophy & public affairs*, 30(4): 387-416; Ibid. (2004). Ethics and global climate change, *Ethics*, 114(3): 555-600; Ostrom, E. (2010) ‘Polycentric systems for coping with collective action and global environmental change’, *Global Environmental Change*, 20(4): 550-557; Soroos, M. S. (1997). *The endangered atmosphere: Preserving a global commons*, University of South Carolina Press.

⁹ Voor kritiek op deze benadering zie Aklin, M. & Mildenerger, M. (2018). Prisoners of the wrong dilemma: Why distributive conflict, not collective action, characterizes the politics of climate change (op SSRN.com).

¹⁰ Hardin, G. (1968). The Tragedy of the Commons, *Science* 162: 1243-1248.

¹¹ https://ec.europa.eu/clima/policies/ets_en

¹² Ostrom, E. (1990). *Governing the Commons: the evolution of institutions for collective action*, Cambridge University Press; Ibid. (2000). Collective action and the evolution of social norms, *Journal of Economics Perspectives*, 13(4): 137-58.

¹³ Uitspraak van Serge De Gheldere, voorzitter van de Klimaatzaak en oprichter van Futureproofed, op radio 1, 20 november 2018. <https://radio1.be/we-hebben-nog-12-jaar-de-tijd-vooraleer-ons-klimaat-volledig-naar-de-knoppen>

¹⁴ Thaler, R.H. & Sunstein, C.R. (2008), *Nudge: Improving decisions About Health, Wealth, and Happiness*, Yale University Press, New Haven; Sunstein, C.R. (2019). *On Freedom*, Princeton University Press.

¹⁵ Cf. Loobuyck, P. Vergeet een kabinet van economen, *De Morgen*, 24 november 2011, p. 24.

¹⁶ De tegenstelling van Debaene tussen pure zuiverheid en kortzichtig egoïsme is veel te kort door de bocht. Alsof daar niets tussen ligt en alsof ik de mens inhoudelijk zou typeren als “van nature een kortzichtige egoïst”... Voor een en ander over de mogelijkheden en beperktheden van het denken in termn van homo economicus zie Loobuyck, P. (2016), *Filosofie voor economen. Inleiding tot de economie als menswetenschap*, Academia Press/Lannoo.

¹⁷ Cf. Gardiner, S. M. (2011). Rawls and climate change: does Rawlsian political philosophy pass the global test? *Critical Review of International Social and Political Philosophy* 14 (2):125-151.

¹⁸ De eenzijdige focus op de basisstructuur heeft Rawls ook kritiek opgeleverd. G.A Cohen bijvoorbeeld vond dat in een rechtvaardige samenleving ook het ethos van mensen

belangrijk is. cf. Cohen, G.A. (2001). *If You're an Egalitarian, How Come You're So Rich?*, Harvard University Press.

¹⁹ Simons en Pasgang wijzen er terecht op dat in de bestaande situatie er andere vormen van “dictatuur” kunnen zijn. Probeer maar eens geen alcohol te drinken of zonder rijbewijs door het leven te gaan. Deze sociale onvrijheid is vaak nog moeilijker aan te pakken dan onvrijheid die door de wet wordt geïnstalleerd – zo schreef J.S Mill al in 1859 in *On Liberty*.

²⁰ Op dat punt lezen Simons en Pasgang me verkeerd. Ze schrijven ook dat ik “met de suggestie dat onze persoonlijke levens zich in de klimaattransitie niet drastisch zullen of mogen wijzigen conservatisme in de hand speel.” Ik suggereer dat echter niet. Mogelijk zal de klimaattransitie inderdaad op veel vlakken tot ander gedrag nopen. Dat lijkt me een redelijke verwachting. Alleen ga ik er niet vanuit dat die gedragsverandering een individuele aangelegenheid is. Ze zal er volgens mij niet komen zonder hulp van politiek, markt en instituties.

²¹ David Wallace-Wells over de klimaatopwarming, *De Standaard Boeken*, 5 april 2019.

²² Cf. Peeters, W. et al. (2015). *Climate change and individual responsibility: Agency, moral disengagement and the motivational gap*, Palgrave MacMillan; Peeters, W. Klimaatverandering: verantwoordelijkheid van iedereen, vrtnws.be 27 november 2015.